

din sosyoloji

EL KİTABI

Editörler
Niyazi Akyüz
İhsan Çapcıoğlu

Ankara 2012

TOPLUMSAL CİNSİYET VE DİN

İhsan Toker

1. Giriş

Toplumsal cinsiyet, toplum içerisinde cinsiyet tanımlamalarına dayalı bir kültür ve organizasyon içeriğini dile getiren bir kavramdır. O, daha çok “eşitsiz olarak dağıtılmış ve hiyerarşik şekilde organize olmuş gücün bir icra alanı” (Mojab, 2001:135) olarak ifade bulunmaktadır. Burada toplumsal hayatın hem özel hem de kamusal katmanlarında kadınların kontrolü hususunda bir mücadele sergilendiği belirtilmektedir. İşte din kurumu da bu mücadelede önemli bir rol oynamaktadır. Ve bu bireysel, kültürel veya dini kimliklere indirgenemeyecek bir çatışma potansiyelini taşımaktadır. Çünkü dinler tarihsel olarak toplumsal cinsiyetle ilgili şekillenmelerin kaynakları arasında yer alagelmışlerdir.¹

Bununla birlikte din ve toplumsal cinsiyet ilişkisinin sonuçları noktasında oldukça farklı saptamaların söz konusu olduğu da bir gerçektir. Konuya ilişkin yaklaşımlarda sıklıkla rastlanan bir durum, ilgili ilişkiyi dinlerin kadınlar karşısındaki olumsuz sonuçlarının öne çıkartılmasının oluşturmasıdır. Görgül düzeylerde çok sayıda kanıtları bulunmakla birlikte, din ve kadın ilişkisi konusunda bunun eksik kaldığı görülmektedir. Her şeyden önce dinler sadece bir tarafı oluşturmalarına karşılık, burada aktif yön bunlara tanınmakta, kadınların ise edilgen bireyler oldukları varsayıp, onların bu yapılar ya da kültürler tarafından belirlendiği şeklinde tek yanlı bir çözümleme

¹ Burada toplumsal cinsiyetin son derece geniş kapsamı yerine sadece kadın cinsiyeti ve din ilişkisinin sonuç ve yorumları üzerinde durulacaktır.

yoluna gidilmektedir. Oysa çeşitli sosyal ve kültürel disiplinler, kadınlar tarafından bu ilişkide farklı sonuçlara götürebildiğini ortaya koymaktadırlar.

Öte yandan dinler asli belirleyici olarak düşünüldüklerinde bile yine ikili, hatta çoklu çözümleme çerçeveleri gerektiren bir durum söz konusudur. Bir başka deyişle dinlerin kadınlara bakışında olumsuz, onları aşağılayan, ikincil konuma düşüren, bastıran çok sayıda örneğin yanında onları yücelten, eşitlikçi bir şekilde yaklaşan ve kadınların toplumsal konumlarını düzelten—yine çok sayıda—örnek bulunmaktadır. Bu bakımdan toplumsal cinsiyet ve din ilişkisinde dinlerin kadınlarla ilgili konumlarının tek yanlı bir ilişki oluşturmadığı noktasından hareket etmek daha uygun görünmektedir.

2. Dinler ve Ataerkil Tutumlar

Din ve kadın ilişkisi çeşitli ve hatta çelişik şekillerde kurulabilir olmakla birlikte bu konudan söz açıldığında ilk akla gelen ve baskın nitelik taşıyan şey ataerkillik kavramı olmaktadır. Dinlerin, baba figürler tarafından yönetilmelerinden dolayı ataerkil niteliklerinin öne çıkması burada bir hareket noktası haline gelmektedir. Buna göre ataerkilliğin dinlerin özünde geçerli olan ana unsur olduğu yolundaki tez noktasında dünyadaki belli başlı dinlerin tümünün erkekler tarafından kurulmuş olmaları ve hakim rollerin yine onlara verildiği şeklindeki bir argümana dayanılmaktadır. Yine dinlerin çoğunun erkeklerin başında olduğu toplumsal düzenler içerisinde ortaya çıktıkları da bu gözlemi besleyen bir ek kanıt oluşturmaktadır (Fisher, 2007: 13)

Bu tür toplumsal cinsiyet bakış açılarından dinlerin kadınlar karşısındaki konumları genelde ‘erkeği merkeze alan’ çerçeveler olarak ifade edilegelmiştir.² O kadar ki, mesela kadın düşmanlığının dini köklerinin bulunduğu dair saptamaların açıklanmasına bile gerek bulunmadığı belirtilmektedir. Bu şekilde tüm dinlerin sosyal öğretilerinin merkezinde cinsellik ve aileye, takıntılı olarak ifade edilen bir ilginin varlığı söz konusu olmaktadır. Ayrıca dinlerdeki bu yönde toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair tavırların değiştirilmesi çok güç görünmektedir. Bu bakımdan dinlerde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin teolojik savunuları yüzyıllar boyu sürdürülen bir çaba oluşturmıştır. Bu çabalar, kadınlara karşı ayrımları, ırki ya da sosyo-ekonomik ayrımlardan bile öteye taşıyan sonuçlarla birlikte anılmaktadır. Bunun nedeni olarak ise ırk ve sınıfın çoğu durumda yalnızca belli haldeki kişiler ve yerleri ilgilendiren, değişme halindeki ve belirsiz kategoriler oluşturmalarına karşılık, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin hemen herkes için taşıdığı hayati önem ifade edilmektedir. Ayrıca ‘ev’in inançları bir kuşak-

² Bunun Hristiyan kutsal kitap koleksiyonundaki tipik bir örneği için bkz. 1 Corinthians, 11/3–12.

tan diğer kuşağa aktarmadaki yeri de, kadın ve erkek rollerindeki değişimlere direnme durumlarını açıklayıcı bulunmaktadır (Bruce, 2000: 32).

Ataerkillik tezi bakımından dinlerin kadınlara baskı uygulamakta, kadınları zayıflatılabilmekte ve erkeklere boyun eğmelerini meşru hale getirebilmekte oldukları hususu ön plana çıkarılmaktadır. Bu paralelde dinler erkeklerin hâkimiyetini meşrulaştırma konumuna gelmektedirler. Onlar sosyal, siyasi ve ekonomik yaşamla bütünleştikleri özgül yolların baskıcı karakterlerinden sorumlu olabilmektedirler. Kadınların asli olarak düşük konumda olduklarını vaaz edebilmekte hatta devlet gücünü bile onlara karşı kullanabilmektedirler. Özellikle feministler açısından negatif bir husus olarak dinler, kadınlar arasında ayrılıklara ve bölünmelere yol açabilmektedirler (McGuire, 1987: 96; Ramazanoğlu, 1989: 153–54). Dünyadaki büyük dinler hala kadınlardan tanrılara itaat ve ibadetin yanında erkeklere de itaat ve saygı talep etmektedirler. Sözgelimi İslam çerçevesinde bir kadının mümin olması durumunda Kur'an'a uymayı ve kocasına itaat etmeyi isteyeceği ileri sürülebilmektedir (Ramazanoglu, 1989: 150).

Yine çok sayıda 'negatif' örnek arasında her şeyden önce kadını olumsuzlayıcı tutumun genelliği söz konusudur. Buna göre 'önce erkekler' ya da 'yalnızca erkekler' türünden modeller bütün büyük dünya dinlerinin temel bir karakteristiği olmak durumundadırlar (Johnstone, 1997: 237). Özellikle feminist bakış açısından dünyadaki büyük dinler, kadınların erkeklere boyun eğdirilmesi bakımından benzer ilkeleri desteklemektedirler. Tanrı'ya eril karakteristikler atfetmek de bu ortak noktalar arasında yer almaktadır (El-Saadawi, 1997: 73).

Ayrıca dinlerde kadınlara yönelik olumsuz bakış açılarını esas alan söylem, dinlerin, erkeklerin toplumda kontrolü kaybetme korkusundan dolayı kadınları günah keçileri haline getirdiklerini de vurgulamaktadır. Bu bakış açısına göre ulusların ekonomilerini kontrol ve karara bağlayanların anonim küresel güçlerin zorluyor olduğu bir dünyada kadınlar üzerinde kontrolün, makro düzeyde pek elde edilebilir olmayan bir dünyada karmasaya karşı düzen, onurları ve güvenliklerini geri isteyeceklerini tahayyül edebilecekleri bir yer haline geldiği belirtilmektedir. Bu bakımdan birçok erkeğin hayatın kontrolden çıkması durumu karşısında hala sorumlu olduklarını düşünebildikleri yerler olarak evlerinde kadınlara karşı çok katı kontrol uyguladıkları ifade edilmektedir. Bu da gerçek din adına kadınlara karşı açılmış bir savaş olarak betimlenmektedir (Ruether, 2002: 4).

Diğer taraftan kadın maneviyatının (*spirituality*) çok az rol modeli bulunduğu da dile getirilen bir husustur. Zaman zaman kadınlar manastırlarda rahibe olabilmelerine karşılık genelde keşişlerden daha alt düzeyde kabul

edildikleri gibi, fazladan kurallarla yoğun bir kısıtlamaya tabi tutulmaktadır. Aslında dini unvanların bu açıdan gözden geçirilmesi bile bu konudaki durumu ortaya koymaya yetecektir. Bu unvanların ya dışıl karşılıkları bulunmamakta ya da olsa bile bunlar düşük konumları işaret etmektedirler. Sözelimi rahip (priest), master, guru, papa kelimeleri böyledir. Yalnızca *priest* kelimesinin pagan ahlakdışı çağrışımlarla yüklü olarak *priestess* şeklinde bir karşılığı bulunmaktadır. Kadın maneviyatı/inanç hareketi pagan rahibelige ilişkin bir mitoloji diriltilip meydana getirmesine karşılık çoğu dinlerde kadının rahibelik rolü son derece kesin bir biçimde kısıtlanmış ya da yasaklanmış durumdadır (Puttick, 1999: 146).

Dinlerdeki ataerkil dokunun kendisini devam ettiriyor oluşu dünyadaki büyük dinlerle ilgili araştırmalarda örneklerini bulmaktadır. Bugün Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da bu tür erkek egemen anlayışların devamlılığının sergilendiğine dair çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bu üç büyük dindeki ataerkil anlayış ve uygulamalar kısaca şu şekilde özetlenebilir.

2.1. Yahudilik

Yahudilikte kadınlar ile erkeklerin rolleri arasında kesin sınırlar çizilmiştir. Yahudi kadınlar dinsel faaliyetlerin büyük bir kısmından dışlanmışlardır (Burn, 2005: 210). Geç dönemlere kadar Yahudilikte kadınların normaldeki faaliyet alanının neredeyse aile ile sınırlı olması, kadınların bu din çerçevesindeki evlilik gelenekleri etrafında kontrol altında tutulmalarına sebep olmuş görünmektedir. Bu bakımdan babalar ve kocaların kadınlar üzerindeki sınırsız yetkileri dikkat çekicidir. Ayrıca kadının adını ve mirasını koruyamaması ve evde güvenlik içinde olmaması söz konusudur (Berkday, 1996: 94 vd.). Geleneksel Yahudi kültüründe kadınlar dinsel konumlardan uzak tutulagelmişler ve onların litürjik, ritüel ve karar vericilik düzeylerindeki katılımları engellenmiştir. Sinagoglarda kadınlar genellikle erkeklerden ayrı tutulmaktadırlar. Özellikle ortodoks Yahudi kesimlerinde kadınların asıl mekânlarının evleri olduğu vurgulanmaktadır (Furseth ve Repstad, 2006: 188; Burn, 2005: 210). Zaten Yahudilikte erkeklerin, kendilerini kadın olarak yaratmadığı için Tanrı'ya şükretmeleri cinsiyet tutumları açısından en çarpıcı örneklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2. Hristiyanlık

Hristiyanlıkta erkek egemen duruma ilişkin göstergeler papalık ve rahipliğin eril karakterlerinde ortaya çıkmaktadır ve bunlar erkeklerin bu dindeki dışlayıcılıklarının ifadeleri olarak değerlendirilmektedirler (Young, 1987: 24). Bazı mezheplerde kadınlar dinsel organizasyonlarda yer alıyorsa da, onların bunu hala erkeklerin yüksek otorite ve kontrolü altında ger-

çekleştirebildikleri belirtilmektedir (Fisher, 2007: 13). Hristiyan gelenek içerisinde kadınların gerek yaratılış yönünden gerekse gündelik yaşam itibarıyla erkeğe tâbî olarak görülmesi sıklıkla rastlanan bir durum olmuştur. Özellikle Kutsal Kitap'ta kadınların talilinden söz eden bir takım pasajlar, özellikle de St. Paul'e ait olanlar, kadınların toplumsal yaşamda sınırlandırılmaları noktasında çokça kullanılmış ve bu tutum bugüne kadar birçok kilisede geçerliliğini sürdürmüştür (King, 1990: 49; Furseth ve Repstad, 2006: 180). Hatta olumlu olarak düşünülen Reformasyon'un aslında Hristiyanlığın erkekleştirilmesi anlamına geldiği bile dile getirilmekte ve Martin Luther'in Hristiyanlıktaki yaratılış düzeni içerisindeki kadınlarla erkekler arasındaki katı cinsiyet esaslı ayrımı daha güçlendirmiş olduğu dile getirilmektedir (Furseth ve Repstad, 2006: 180). Reformist anlayışların bile bu konuda ataerkil tutum içerisinde olduğu Hristiyanlıkta Katolik anlayışlardaki katılık şaşırtıcı olmayacaktır.

2.3. İslam

İslam toplumlarında da erkek merkezli karakterin çok sayıda yansımasını bulmak mümkündür. Mesela İslam'da otoritenin ailede reis, toplumda en üst düzeyde idareci ya da halife veya imam, yargıç ya da vali olarak erkeklerle ait olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre tüm önemli mevkilerin İslam toplumlarında erkekler tarafından 'işgal'leri söz konusudur (El Saadawi, 1997: 80). Yine gerek ayet gerekse hadis metinlerinden kadınlar aleyhine yorumlanan çeşitli materyallerin mevcudiyeti söz konusudur (Toker, 2005; 2009; Roald, 2001).

İslam toplumlarında olumsuz bir örnek olarak da özellikle kadınlar bakımından bireyliğin tehlikeli olarak algılanması verilmektedir. Bu bakımdan İslam dünyasında kadınların itaatsizliklerinden çok korkulduğu ileri sürülmüştür. Bu iddiaya göre kadınlar bir grup psikolojisi olarak İslam'a karşı en korkunç tehlikeye, yani bireyciliğe atıfta bulunmaktadırlar. Buna göre İslam toplumları kadınların kendi statülerini değiştirme iddialarına direnmiş ve bu dünyadaki feminist eğilimleri bastırma yoluna gitmişlerdir. Bu eğilimler Batı'dan ithal olunmakla itham edilmekte ve hem kadınlardan, hem de bireycilikten korkulmaktadır (Mernissi, 1996: 109-110).

Bu bakış açısından, kişinin kendi grubundaki insanlardan farklı ilgiler ve düşüncelere sahip olabilmesi anlamındaki bireyciliğin, 'kollektivist' İslam için yabancı ve ölümcül bir kavram olması gibi bir durumla karşılaşılmaktadır. Burada söz konusu olan grup-yönelimli bir İslam'dır. Orada bireysel arzular, dine saygısızlık, kaprisli, bencilce tutkular olarak aşağılanmaktadır. Mernissi'nin formülasyonu bu bireycilik, Müslüman düzende kontrol edilemez arzuların ve disiplinsiz tutkuların tecessüm etmiş hali olarak belir-

lenmiş durumdadır. O, bu haliyle de kesin olarak, yoğun bir şekilde bastırılmış eğilimlerin sembolüdür. Burada mevcut haliyle İslam, otoritenin meşru kaynağı olan, efsanevi olarak eştürden bir grup olan ümmet üzerine vurguda bulunan bir teokrasi olarak görülürken, siyasi otoritenin kutsal kaynağının grup değil, birey olduğunu gösterdiği belirtilen demokrasinin karşısına yerleştirilmektedir. Bu 'İslam'da amaç bireyin mutluluğu değil, ümmetin bekası olarak tasvir olunmaktadır. Bu da Mernissi'ye göre kadınları boyun eğdirici konuma getiren bir durumu ifade etmektedir (Mernissi, 1996: 110).

3. Dinlere Ataerkil Bakış Açıları ve Yorumlarının Dışındaki Yaklaşımlar

Yukarıda sözü geçen ataerkil örneklerin dışında, din ve kadın ilişkisini değişmez ve sabit durumlar olarak görmeyip, aksine dini toplumsal değişmeye açık bir konu olarak ele alan sonuçların varlığı da söz konusudur. Çünkü birinci çizgideki durumları vurgulayan görüşler dinlere ilişkin tek bir bakış açısını ortaya koymuş olmaktadır. Oysa bunların karşısında dini görüşler de bulunmaktadır; mesela liberal Müslüman feministler bu görüşlerle çelişen düşünce ve tavırlara sahiptirler (Ramazanoğlu, 1989: 150). Özellikle göz önünde bulundurulması gereken şey, dinin kadınların hayatları üzerindeki etkisinin değişken ve dinamik karakterde olduğudur. Bu bakımdan tüm dinler kadınlara karşı erkeklerin çıkarlarına hizmet ediyor olsalar bile, her bir din içerisindeki inanç ve organizasyonlarda hala çok büyük çeşitlenmeler bulunduğu uyarısında bulunmaktadır (Ramazanoğlu, 1989: 151).

Bunun da kökeninde dinlerin kadınlarla ilgili yapısal ve kültürel durumlarının çok boyutlu ve karmaşık bir konu oluşturmasının etkili olduğu akla gelmektedir. Özellikle dinlerin kadınlar üzerindeki etkisi tek yönlü değildir. Dinler bir taraftan kadınların konumunu kısıtlayıcı ve zayıflatıcı etkilerde bulunurken bir taraftan da onları güçlendirici ya da en azından olumlayıcı bakış açıları ya da örnekler içermektedir (Toker, 2005: 44). Bu bakımdan dini strüktürlerin hem kadını bağımlı kılıcı, hem de özgürleştirici potansiyel taşıdıklarından söz edilebilir. Dinlere ilişkin geniş malzeme arasında kadınları hem temizlik (purity), sevgi (loveliness) ve bekâret abideleri; hem de kötü cadılar, ayartıcı sirenler (deniz kızları), hain fahişeler olarak tasvir edenlerini bulmak mümkündür (Johnstone, 1997: 255).³

Böylelikle dinlerde kadınların konumu geniş bir spektrum boyunca değişiklik göstermektedir. Kadınların tamamen tali ve bağlı kabul edildikleri tipler en çok bilinen uç noktayı temsil ederken, diğer uçta kadını üstün ad-

³ Dinlerin bu çift yönlülüğüne ilişkin başka tasvirler için bkz. Elizabeth Puttick, 'Women in New Religious Movements', Bryan Wilson, Jamie Cresswell (eds.) *New Religious Movements. Challenge and Response*, London and New York: Routledge, 1999, s.143.

deden oluşumlar yer almaktadır (Johnstone, 1997: 249). Kadınlara bakış açıları yalnızca erkeklerin normal, orta-menzilli insanlık özelliklerine sahip olduklarını ima eder bir şekilde kadınları erkeklerden ya çok daha iyi ya da çok daha kötü görme durumlarına değinilmektedir (Johnstone, 1997: 255).

Dinlerin kadınlara yönelik pozitif unsurlar taşıdığı yolundaki örnekler hem alternatif dini yapı ve kültürlerden, hem de kurumsal/tarihi dinlerin içerisinden verilebilmektedir. Birincisine yönelik bir örnek 'cadılık'la ilgilidir. Buna göre cadılık inançlarında dişil olan üstün kabul edilmekte ve böylelikle geleneksel tarihi dinler, özünde baş aşağı çevrilmektedir. Bu tür oluşumlarda tanrıçaların yanı sıra bunların erkek eşleri de bulunmakta ve erkekler de tanrı olarak anılmakla birlikte, tanrıça daha yüksek değer taşımakta ve itibar ve güç bakımlarından daha üst düzeyde bulunmaktadır (Johnstone, 1997: 249).⁴ Bir başka örnek, kadınların liderlik ettikleri ve teoloji formüle ettikleri dinlerdir. Bir başka deyişle bunlar kadınların hâkimiyetindeki dinlerdir.⁵ Bu 'kadın dinleri' toplumsal cinsiyet uyumsuzluğu, anaodaklılık (matrifocality), kadınların izafi yüksek şahsi, sosyal ya da ekonomik otonomi durumları gibi faktörler tarafından beslenmektedir (Sered, 1994).

Özellikle kurumsal ya da tarihi dinlerin içerisinden verilen örneklerden ise kadın ve erkeğin eşit olarak yaratılmış oldukları, kutsal metinlerde çok sayıda kadının adının geçtiği, dini tarihler içerisinde çok olumlu kadın rol modellerinin bulunduğu, peygamber ya da bir takım din simalarının kadınlara karşı saygılı ve onları dahil edici tavır ve davranışlar sergiledikleri,⁶ Shaker öğretisinde olduğu üzere Tanrı'ya ilişkin eril ve dişil kavramların bir arada formüle edildiği, Din Kontları⁷ örneğinde kadınların eşitliğinin ve üreme haklarının desteklendiği, geleneksel dini rollere karşı çıkan bir takım dindar kadınların çeşitli dini gruplar içerisinde kabul gördükleri vs. türünden uzayan bir liste ortaya çıkmaktadır.⁸

⁴ Tarihi bazı araştırmalarda antik dönemdeki ilahların çoğunun dişil olduklarını, yani bunların tanrıçalar olduklarının ortaya konmuş olduğunu belirten ya da bunları ele alan bazı çalışmalar için bkz. N. El-Saadawi, 1997, s. 73.

⁵ Kadın hâkimiyetindeki on iki din ya da dini alt gruba ait bir araştırma için bkz. Susan Sered, *Priestess, Mother, Sacred Sister*, New York: Oxford University Press, 1994.

⁶ Mesela Hristiyanlıkta İsa'nın, kadınlar ve erkeklere kendi takipçilerinden daha adil davranmış olduğu belirtilmektedir. Onun mucizeleri erkekler kadar kadınları da içine almaktadır. (Mesela Jairus'un kızı ve Peter'in kayınvalidesi). Yine kadınlar erkekler kadar güçlü iman ifadelerinden dolayı dikkat çekiyorlardı. İsa on iki havarisini seçerken olumlu davranmamıştı ama yakın arkadaşları arasında çok sayıda kadın bulunuyordu. Yine kadınlara yardım etmek üzere Şabat'ı ihlal ettiği durumlar olmuştu. Mesela Luke 13:10-13, R. L. Johnstone, *a.g.e.*, ss. 232-233.

⁷ Katolikler, Protestanlar, Yahudiler, Müslümanlar, Hindular ve Budistler arasında ekümenik bir ittifakı hedefleyen bir girişim grubu.

⁸ İslam tarihindeki ilk dönem örneklerinin bir dökümü için bkz. B.F. Stowasser, "Religious Ideology, Women, and the Family", ss. 287-289.

Nitekim dinlerdeki kurucu şahsiyetlerin en azından bir kısmının kendilerinden önceki toplumsal koşullara göre kadınların durumunda iyileşme sağladıkları sıklıkla belirtilen bir durumdur. Bu bakımdan birçok dinin, henüz kurumsallaşmamış oldukları erken dönemlerinde peygamberlerin vizyonları itibarıyla kadınları güçlendirici örnekler içerdikleri rahatlıkla söylenebilir. Ama bir defa daha burada da bir ikilik ortaya çıkmakta, erken dönemdeki bu gelişmelere karşılık, bunların zayıf kalıp, peygamberin ve-fatını izleyen yeni dinin kurumsallaşması sürecinde çok geçmeden yitirildiği görülmektedir (Fisher, 2007: 14).

4. Kadınların Dinler Karşısında Konumlanışları

Kadınların dinler ile ilişkileri bir defa daha söylemek gerekirse, hiçbir zaman tek taraflı nitelik taşımamaktadır. Dinlerin yapısal kültürel karakterlerinin yanında kadınların da değişik boyutlarda katılımları, onların dini hayatını şekillendirici etkilerde bulunmaktadır. Burada gelenek ile modernlik, ataerkillikle feministlik, köktencilik ile sekülerlik gibi birçok ayırım üzerinden kadınların dinle ilgili konumlanışları söz konusudur. Bu konumlanış çok sayıda tipolojiye de konu teşkil etmiştir (Toker, 2005: 48).

734

Bunlardan Ronald L. Johnstone, kadınların din ile ilişkileri sorununa verdikleri cevaplar bakımından üç tipi ayırt etmektedir (Johnstone, 1997: 234). Bunlardan birini 'geleneği onaylayıcı cevap' oluşturmaktadır. Bu da iki şekilde ortaya çıkmaktadır: Birincisi Kitabı Mukaddes'in nasihatleri uyarınca kilisede sessiz kalmak ve erkekler üzerinde herhangi bir otorite sahibi olmaktan kaçınmak şeklinde tali konumdaki kadın rolünün kabulüdür. İkincisi ise Roma Katolikliği bünyesi içerisindeki kadın manastır tarikatlarında en iyi ifadesini bulan kadınlar için özgül dini rollerdir.

İkinci cevap, 'önemli bir değişim (reform) çağrısında bulunma' şeklinde belirlenmektedir. Burada gelenek yine kabul edilmekte ve din kurumuna güçlü bağlılık devam ettirilmektedir. Ancak aynı zamanda kadının geleneksel rollerinin ve işlevlerinin değişmesi talebinde bulunmaktadır. Burada da iki hareket ortaya çıkmaktadır: Birincisi kadınlara kilise görevlerinin verilmesinin yolunu açan hareket türüdür. İkincisi ise 'radikal itaat' şeklinde adlandırılmaktadır. Bu ikinci tutum daha yeni olup, ilkinin de kapsar mahiyet taşımaktadır. Kadın hakları lideri ve ilahiyatçı Rosemary Radford Ruether, bu kavramla kiliseyi tahrip etmeden ve kadınları da bu kurumun dışına çıkarmadan kadınlara ilişkin geleneksel rol ve algılamaları yeniden düşünüp reforme etme çağrısında bulunmaktadır.

Üçüncü tipi 'devrimci cevap' oluşturmaktadır. Bu tepki türü geleneksel olarak ifade edilip organize edilen dinin özüne yönelik bir değişim çağrısı-

nı temsil etmektedir. Yine burada da iki alt temaya rastlanmaktadır. Bunlar yazar ve teolog Mary Daly tarafından ifade edilen geleneksel dini kurumlardan 'çıkış' çağrısı ve kadınların üstünlüğünün ilanı ve antik cadılık pratikleri ve inançlarının diriltilmesiyle erkek hâkimiyetinin ve dini modeller doğrultusunun reddidir.

A.S. Roald ise kadınlar ve din ilişkisi konusunda *reformasyon* ve *yeni-den inşa* şeklinde iki çizgiden söz etmektedir (Roald, 1998: 18-19). Reformasyon, kutsal metnin tarihi bağlamla sınırlı olarak kabul edilmesi ve böylece parçalanmasını, fragmanların ya evrensel ve özsel (essential) ya da kültürel açıdan rölatif olarak sınıflandırılmasını ifade etmektedir. Yeniden inşa ise kutsal metnin erkek merkezli ve erkeklerin çıkarı için insan/erkek yapımı olarak kabul edilmesi çabasını nitelemek üzere kullanılmaktadır.

İslam dünyasında da kadınların din ile ilişkileri ya da daha özel olarak İslam karşısındaki tavırları tasnif konusu edilmiştir. Mesela Mary Elaine Hegland, Orta Doğulu kadınları, İslam hakkında kendi tavır ve felsefeleri bakımından gruplandırmaya tabi tutmuştur (Hegland, 1999: 178). Ona göre ilk grup Orta Doğulu kadınların azınlığını oluşturmakta olup, *İslam'a sırt dönenlerdir*. Bunlar İslam'ın doğası gereği ataerkil ve kadın düşmanı olduğunu ileri sürmektedirler. Bu kadınlara göre Orta Doğulu hemcinslerinin durumlarında ilerleme kaydedilebilmesi için en uygun çerçeve seküler çerçevedir. Onların bir kısmı agnostik, bir kısmı ateist, bir kısmı değişik tiplerde Marksisttir. Müslüman arkaplandan gelen bazı kadınların Müslüman kadınların durumunu açığa çıkarmak ve çözüm için baskı yapmak üzere uluslararası bir haber ağı olan *Women Living Under Muslim Laws*'a katılmış oldukları görülmektedir.

Hegland'ın sınıflandırmasında ikinci grup yine azınlık konumunda olup, *İslami kaynakları açıkça problematize eden*, erkek egemenliğindeki tarihi, hadisleri ve Kur'an tefsirlerini sorgulayan kadınlardan oluşmaktadır. Bunlar kadınların hak ve eşitliklerini daha iyi destekleme durumundaki İslam'ın daha tam yorumlarını geliştirme teşebbüsü içerisinde olduklarıdır. Ya da burada şahsi bir inanç sistemi lehinde organize hale gelmiş dinin bazı yönlerini ya da tümünü ve İslam din adamlarının otoritesini reddederek İslam'ın kabul edilmesi söz konusu olmaktadır.

Hegland'a göre birer azınlık konumundaki ilk iki grubun aksine kadınların çoğunluğu, yani *toplumsal cinsiyet üzerine dini ifadeleri ve kadının bağimli statüsüne açıktan direnmenin zor olduğu bir sosyal ortamda yaşayan kadınlar*, üçüncü grubu oluşturmaktadır. Bunlar kendi sosyal topluluklarına sırtlarını dönmelerinin zor, hatta tehlikeli olduğunu düşündükleri için devlet, topluluk, aile ve kendi koydukları sınırlardan açıkça ayrılmaksızın

kendi manevi ve sosyal ihtiyaçlarına hitap edecek yolları bulmaya çalışmak durumundadırlar.

Nayereh Tohidi de, İslam dünyasındaki kadın hareketlerinin ana hatlarıyla bir listesini vermektedir (Tohidi, 1998: 284–85). Ona göre bu hareketler çok yönlü bir kimliğe sahiptirler. Bir başka deyişle Müslüman dünyada kadınların eşit haklar ve adil bir toplum arayışları farklı kanaatler içerisinde ve farklı biçimlerde yer almıştır. Bu dünyada kadınların kadın hakları ve feminizm mücadelelerinin başlıca biçimleri olarak o, şunlardan söz etmektedir:

- Erkek-yönelimli seküler ulusalcı hareketlere iştirak. Ulus-devletlerdeki belli kurtarıcı politikalarından ve erkek liberal kadın hakları destekleyicilerden yararlanma –Türkiye, Tunus, Irak, Suriye örnekleri;
- Sosyalizm ve daha radikal sosyo-ekonomik değişimler yoluyla özgürleşme;
- Ulusalcı, dini ve solcu partilerin kadın sorunundaki cinsiyetçi muamelesinden hayal kırıklığına uğramış olarak yeni feminist vizyonları ifade etme ve özgül toplumsal cinsiyet meseleleri etrafında bağımsız gruplar şeklinde organize olma;
- Kadın hakları, özellikle de kadınların eğitim imkânları elde etmesi mücadelesinde Kur'an'daki kadını destekleyici ayetleri kullanarak İslam'ın eşitlikçi ahlakını ilerletmeye çalışırken, dini inançları sürdürme;
- Ataerkil ve cinsiyetçi görüş ve pratiklerine rağmen İslamcı fundamentalist hareketlere aktif olarak katılma.

Bütün bu kategorilerde kadınlar ve din ilişkisinin bir şekilde işin içerisine dâhil olması söz konusudur. Ama özellikle son ikisinde dinin kadın kimliğiyle bağlantısının daha doğrudan gerçekleştiği görülmektedir. Bu da erkek egemen bir din olarak tasvir olunan İslam karşısında kadınların farklı İslam algılamaları içerisinde olabildiklerini ortaya koymaktadır (Toker, 2005: 50).

5. Ataerkil Yorum ve Yaklaşımlara Karşı Kadınların Dinsel Mücadele Biçimleri

Bu yazının başlarında ataerkilliğin dinsel anlayış ve kurumlaşma biçimindeki baskın rolünü görmüş bulunuyoruz. Ancak hemen sonrasında ataerkilliğin, dinlerin toplumsal tecrübesinin tamamını açıklayabilecek bir genellik iddiasına temel oluşturmalarının taşıdığı zorlukların da şu anda farkındayız. O halde şimdi kadınların din içerisinden ne tür güçlendirici tecrübeler yaşadıklarına ve bunların ne gibi sonuçlar doğurduğuna ilişkin olarak bazı örneklerle değinmek durumundayız.

Her şeyden önce kadınların önemli bir kısmı ataerkil meydan okumalardan rahatsız olmakta ve entelektüel düzeyde bir kısım kadınların bu duruma ilişkin çeşitli cevaplar ve stratejiler geliştirdikleri görülmektedir. Burada da bir defa daha tek tip bir kadın hareketliliğinden söz edilemeyecek olmakla birlikte bazı ortak başlıklar dikkat çekmektedir. Dinsel metinlerdeki çelişki ve çatışmalarla kadınlar lehine baş etme girişimleri⁹ dolayısıyla dinsel metinlerin yepyeni bir bakışla ele alınmaları, kutsal figürlerden kadın yanlısı çıkarımlarda bulunulması (Johnstone, 1997: 232-33; Toker, 2007: 137-56) buna dair başlıklardan sadece birkaçını oluşturmaktadır.¹⁰

Ancak bunun kadınların tek yanlı olarak muzaferiyetlerinden çok, özsellik üzerinden atağa geçen ataerkil baskılar karşısında çeşitli tavır alışı ve girişimler olarak formüle edilmesi daha uygun gözükmektedir. Bu noktada bir örnek olarak İslam dininde de din ve kadın ilişkilerinde bu çok yönlülüğün esas oluşuna dair çeşitli referanslar mevcuttur. Bu bakımdan kadınların İslam'la ilişki halinde oluşu, onların zorunlu bir şekilde bastırılmış ya da özgürleştirilmiş olmalarını gerektirmemektedir. Bundan dolayı da mesela bir takım seküler çevreler tarafından İslamcı kadınların oldukları gibi tanınmaları gerektiği yolunda görüşler ileri sürülmektedir (Arat, 1995: 77).

Dinlere yönelik olarak gerçekleştirilen tahlillerde, İslam ile ilgili olarak özsellik karşıtı bir örnek Saadawi tarafından verilmiştir. Saadawi, Arap kadınlarının halihazırda ulusal, sınıfsal ve cinsel düzeyde olmak üzere üç farklı formda baskıya maruz kaldıklarını; İslam'ın bu üçlü baskının asli bir kaynağı olmadığını, sorunun asıl kaynağında ataerkil sınıf sisteminin yattığını belirtmektedir (El-Saadawi, 1997: 91).

Yine Saadawi'ye göre İslam içerisinde kadının konumu başlangıç ve sonraki durum itibarıyla da farklılık göstermektedir. İslam tarihinin ilk dönemlerinde kendi hakları konusunda bilince sahip ve kendilerini savunmaya muktedir çok sayıda kadın örneğinin zikredilmesiyle Muhammed döneminde kadına ilişkin durumun genel itibarıyla olumlu olarak anılması söz konusudur. Ancak Peygamber'den sonra onun ardıllarının onun adımlarını takip etmeyip, önceki dönemdeki evlilik ve boşanma konularındaki özgür-

⁹ Kitabı Mukaddes'teki yaratılış öyküsünün kadın düşmanı yorumlardan kurtarılması ya da bazı hadis metinleri yoluyla İslam kültüründe yer etmiş ve olumsuz algılamalara yol açmış metin incelemeleri (tek bir nefsten yaratılma temasının yeniden hermenötik bir şekilde ele alınma gayretleri ya da Havva'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılmış olduğuna dair hadis kılığındaki içeriğe yöneltilen eleştirel tutumlar gibi) akla gelen örnekler arasında yer almaktadır.

¹⁰ Johnstone (1997), Hristiyanlıkta İsa peygamber'in davranışlarından kadın dostu bir tutumun çıkartılması imkânının sonuçlarına değinmektedir. Benzer şekilde Toker (2007) de Müslüman kadınların da Hz. Muhammed üzerinden kadın dostu bir dinsel figürün desteğini almak suretiyle yaşadıkları güçlenme tecrübesini ele almaktadır.

lüğün yerine kadınları, kendi iradelerine rağmen evliliği dayatan ve onları boşanma haklarından mahrum bırakan yeni yasalara tabi kıldıkları belirtilmektedir (El-Saadawi, 1997: 77).

Deniz Kandiyoti de akademik doğrultuda İslam'ın ataerkil yorumlarına meydan okuyan ve İslami geleneğin kısımlarına ilaveten daha radikal alternatifler sunan, hazırdaki ayrımcı pratikleri gerçek İslami ideallerden ayrılma olarak gösteren araştırmaların ortaya çıkmakta olduğuna dikkat çekmektedir (Kandiyoti, 1996: 9–10). Bunun ortaya koyduğu sonuçlardan biri varlığını Batılı kaynakların etkilerine borçlu olmayan 'yerli feminizmler'in ifade imkânlarının ortaya çıkmasıdır. Mesela Fatima Mernissi'nin ve Leila Ahmed'in çalışmaları bu türün karmaşık karakterdeki örneklerinin başında zikredilmektedirler.

Kadınların din noktasındaki çaba ve mücadelelerinde bu türden imkânlar, modernliğin sağladığı avantajlar ve getirdiği yeni değerlerin de yardımıyla kadınların güçlenme tecrübelerinde bir çeşitlilik ve zenginliğe yol açmış bulunmaktadır. Kuşkusuz bu durumun en çarpıcı sonuçlarından biri dinsel feminizmlerdeki gelişmeler olmuştur. Bugün toplumsal cinsiyet ve din ilişkisine dair literatürde özellikle Yahudi, Hristiyan ve İslami feminizm hareketlerine giderek daha sık rastlanır hale gelinmiştir. Buradaki yer sorunundan dolayı sadece Ferguson'ın (1995) sınıflandırmasındaki ana başlıklarla ilgili özet bilgilerle yetinilecektir.

5.1. Radikal Dinsel Feminizm

Radikal feminist yönelimler, dünyadaki en erken dönem dinsel geleneklere geri dönme eğilimi taşımaktadırlar. Onlara göre bu geleneklerde tanrıçalara tapınılmaktaydı. Dolayısıyla bu feministler ataerkil kültürler tarafından meydana getirilen erkek tanrılara itibar edilmemesi gerektiğine inanmakta ve eşitlikçi bir kültürü yöneten tanrıçalara tapınılmaktadırlar. Bu şekilde onlardan bazısı erkeklerin hâkimiyeti altındaki ataerkil kültürün yerine kadınların hâkimiyeti altındaki tanrıça merkezli bir kültürü geçirmek istemektedirler. Bir kısmı ise kadınların erkekler üzerine hakimiyeti tezini reddederek, her iki cinsiyeti de ritüel ve törenlere dahil etmektedirler. Başka bir kategori ise erkekleri ritüellere dâhil etmekle birlikte önceliği kadınlara veren feministlerden oluşmaktadır. Ancak tümünde geçerli olan şey, ritüellerde tanrıça üzerinde odaklanılması ve kadınların sayı olarak erkeklerden fazla olmalarıdır (Ferguson, 1995: 174).

Radikal feministlerin bu tavırları, Batılı feminist ilahiyatçılar tarafından eleştirilere maruz kalmış, onlar erkek dindarlığını reddederlerken, paradoksal bir şekilde erkekleri suçladıkları şeyleri kendilerinin yapmakta oldukları

yolunda tenkitler almışlardır. Eleştirilerde, bu feministlerin yalnızca dişil ve tanrıça ritüellerini arzulamakla, erkeklerin katılımını inkâr etmekte oldukları dile getirilmektedir. Ayrıca başka bir eleştiri de bu görüşte olanların, ilahi olanın aşkın boyutunu kabul etmekte güçlük çekmeleri suretiyle onların dinden çok psikolojiye kaydıkları yolundadır (Ferguson, 1995: 180).

5.2. Yeniden İnşacı Feminizm

Yeniden inşacı feminist kesimler ise geleneklerini ve kutsal metinlerini, bunları reddedip yeni geleneklere yönelmeksizin, kadınların tecrübe-leri üzerinden incelemeye çalışmaktadırlar. Bunlar arasında din tarihçile-ri, Kitabı Mukaddes uzmanları, kadın arkeologlar bulunmakta ve bunlar kendi alanlarında ilgili katkılar geliştirmeye çalışmaktadırlar. Bunlar ka-dınların tarihini kendi inanç topluluklarından hareketle iyileştirmek, bu topluluklarda göz ardı edilen kadın varlığını ve bunların sahip oldukları rolleri öne çıkartmak, kutsal metinlerdeki kadın yaşantılarının anlamlarını ortaya koymak ya da arkeolojik kazılar yoluyla kadınların unutturulmaya çalışılan konum ve rollerini belirleyerek bunları desteklemek gibi çabaları kapsamaktadır (Ferguson, 1995: 180).

Yeniden inşacılar da radikaller tarafından, kutsal metinler içerisinde ge-çen kelimeler ve kavramların açık bir şekilde cinsiyetçi olmalarına karşılık hala bu metinlere yapışıp kalmakla eleştirilmektedirler. Onlara göre ataer-kil kültürlerde erkekler tarafından kaleme alınmış bu metinlere yönelik bu çabalar zaman ve enerji kaybından başka bir anlam taşımamaktadırlar. Bir başka deyişle bu metinler bugünün kadınlarına hiçbir şey verememektedir-ler. Oysa burada geçici çözümlerle uğraşmak yerine kökten bir operasyonu gerektiren bir durum bulunmaktadır (Ferguson, 1995: 186).

5.3. Reformist Feminizm

Reformcu feminist yaklaşım, yeniden inşa taraftarları gibi kutsal metin-lerin, geleneklerin ve dinlerin tarihlerinin bugün için söyleyecek değ-erli şeyleri olduğunu düşünmektedir. Yalnız bu reformcular Eski ve Yeni Ahidlerde geçen kurtuluş teması üzerinde odaklanmaktadırlar. Bu şekilde Tanrı'nın yoksullar ve mazlumlara yönelik ilgisi noktasına yönelmekte ve kapitalizm, ırkçılık ve emperyalizm gibi günahlara ek olarak cinsiyetçilik günahı üzerinde duran bir feminist kurtuluş teolojisini savunmaktadırlar. Yahudi, Hristiyan ya da Müslüman feminist reformcular kadınları yaban-cılaştırıp baskı altına sokan idari, ekonomik ve dinsel yapıların dönüştürül-mesi gerektiğini savunmaktadırlar (Ferguson, 1995: 186-87).

Bu yaklaşım sahipleri de çeşitli eleştiriler almışlardır. Örneğin onlar kendi kiliseleri ya da sinagoglarının bir takım geleneksel öğreti ve uygulamaları-

nı göz ardı etmekle itham olunmaktadırlar. Bu eleştirilere göre onlar kutsal metinlerin özgürleştirici kısımları üzerinde dururlarken, statükoyu sürdüren diğer göndermeleri kabul etmeye yanaşmamaktadırlar. Onların tüm vahyi Tanrı tarafından indirilmiş bir şey olarak almak yerine geleneksel öğretilerden ayıklama ve seçmelere yöneldikleri ifade edilmektedir. Bununla birlikte radikallerin eleştirilerinin çok sert olmasına karşılık yeniden inşacılarınkiler daha sempatik düzeylerle sınırlı kalmaktadır (Ferguson, 1995: 198-99).

Tüm çeşitlenmeleri içerisinde dinsel feminizmlerin bugün çeşitli akademik ve popüler ortamlarda gündeme geldikleri görülmektedir. İslam gibi geleneksel yapıların, dolayısıyla erkek egemen tutum ve pratiklerin hala hâkim olduğu bir dinsel atmosferde bile Müslüman kadın aktivizminin son zamanlarda entelektüel ve kültürel bir ivme kazanmış olduğu görülmekte ve İslam feminizmi ya da İslami feminizm başlıkları altında çeşitli araştırmalara esin kaynağı haline gelmiş bulunmaktadır.¹¹

6. Sonuç

Bireyin dini, genellikle onun sosyalleştiği daha büyük bir grubun dünya görüşüyle bağlantılı olarak şahsi açıdan anlamlı bir inançlar, değerler ve pratikler bileşimidir. Sosyalleşme sürecinde büyük ölçüde alınan anlam sistemi, bu daha büyük grubun erkeklik ve kadınlığa ilişkin tanımları hakkında bir dizi inanç, imaj ve norm içermektedir. Bu bakımdan tüm dinlerin insan cinselliği ve toplumsal cinsiyet rolleri temasına hitap ettikleri görülmektedir. Bunun da ardında cinselliğin insan hayatında gizil bir güç olup, çoğu toplumda sosyal tabakalaşmada belli başlı bir faktör teşkil etmesi yatmaktadır (McGuire, 1987: 96).

Din ve kadınlar ilişkisi ise çok yönlü ve belirsiz bir ilişkiler yumağı olarak görünmektedir. Bunda her şeyden önce dinin soyut bir inşa olmasının rolü bulunmaktadır. Ayrıca kadınların dinlerle ilgili olarak yaşadıkları deneyimler de kolaylıkla kategorize edilebilecek durumda değildir (Fisher, 2007: 13). Bundan dolayıdır ki, dinler kadınlarla ilişkilerinde tek yanlı değil, çelişik görülen sonuçlar üretmektedirler. Bunda dinlerin kendi kurumsal ve geleneksel imkanlılıkları kadar, kadınların da farklı tutumlarının ve inisiyatif alışlarının etkilerinin bulunduğu gözlemlenmektedir. Özellikle modern koşullarda artan kadın hareketliliği, bu konudaki çeşitliliği daha da artırıyor görünmektedir.

¹¹ Bu konunun çeşitli yönlerine eğilen eleştirel bir çalışma için bkz. Nayereh Tohidi, 'İslami Feminizm. Tehlikeler ve Ümit Vaad Eden Unsurlar', çev. İhsan Toker, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV: 2 (2004), ss. 279-89.

Dinlerin kadınları sadece zayıflatıp baskılayan ortamlar oluşturmadıkları, kadınların kendi özelliklerinin de etkisiyle –mutlak düzeyde olmasa da– kendilerine dinler içerisinde ve genel olarak toplumda güçlendirici konumlar ürettikleri de giderek daha sık dile getirilen bir durum olmaktadır. Geleneksel kültürden modern kültürel ortamlara doğru kayış sürecinde elde edilen toplumsal hareketlilik imkânları bu bakımdan dinsel alanı da içine alacak şekilde genişletilmiş görünmektedir. Bugün toplumsal cinsiyet konusundaki araştırmalarda din boyutu neredeyse bağımsız bir alan halini alma noktasına gelmiş bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Arat, Y. (1995) "Feminism and Islam: Considerations on the Journal Kadın ve Aile". Ş. Tekeli (ed.), *Women in Modern Turkish Society. A Reader*, London: Atlantic Heights, N.J.: Zed Books.
- Berktaş, F. (1996) *Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bruce, S. (2000) *Fundamentalism*. Cambridge; Malden, Mass.: Polity Press.
- Burn, S. M. (2005). *Women Across Cultures: A Global Perspective*. New York: McGraw-Hill.
- Ferguson, M. (1995) *Women and Religion*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Fisher, M. P. (2007) *Women in Religion*. New York: Pearson & Longman.
- Furseth, I. & Repstad, P. (2006). *Introduction to the Sociology of Religion*, London: Ashgate.
- Hegland, M.E. (1999) "Gender and Religion in the Middle East and South Asia: Women's Voices Rising". M. L. Meriwether, J. E. Tucker (eds.), *Social History of Women and Gender in the Modern Middle East*, Westview Press.
- Johnstone, R. L. (1997) *Religion in Society: A Sociology of Religion*. N. Jersey: Prentice Hall.
- Kandiyoti, D. (1996) "Contemporary Feminist Scholarship and Middle East Studies." Deniz Kandiyoti (ed.), *Gendering the Middle East. Emerging Perspectives*, I. B. Tauris Publishers.
- King, U. (1990) *Women and Spirituality. Voices of Protest and Promise*. Basingstoke: Macmillan.
- McGuire, M. (1987) *Religion: The Social Context*. Belmont, Calif.: Wadsworth Publishing Company.
- Mernissi, F. (1996) "Femininity as Subversion: Reflections on the Muslim Concept of Nushuz". *Women's Rebellion and Islamic Memory*, London & New Jersey: Zed Books, 109–120.
- Mojab, S. (2001) "Theorizing the Politics of Islamic Feminism". *Feminist Review*, 69, 124–146.

- Puttick, E. (1999) "Women in New Religious Movements". B. Wilson, J. Cresswell (eds.) *New Religious Movements. Challenge and Response*, London and New York: Routledge, 143-162.
- Ramazanoğlu, C. (1989) *Feminism and Contradictions of Oppression*. London and New York: Routledge.
- Roald, A. S. (1998) "Feminist Reinterpretation of Islamic Sources". K. Ask ve M. Tjomsland (eds) *Women and Islamization. Contemporary Dimensions of Discourse on Gender Relations*, Oxford; New York: Berg, 17-44.
- Roald, A. S. (2001) *Women in Islam. The Western Experience*. London & New York: Routledge.
- Ruether, R. R. (2002) "The War on Women", Conscience, Winter 2001/2002'den Betsy Reed (ed.), *Nothing Sacred. Women Respond to Religious Fundamentalism and Terror*, New York: Thunder's Mouth Press, Nation Books.
- El-Saadawi, N. (1997) "Women and Islam", *The Nawal El-Saadawi Reader*, London and New York: Zed Books.
- Sered, S. (1994) *Priestess, Mother, Sacred Sister*, New York: Oxford University Press.
- Stowasser, B. (1987) "Religious Ideology, Women, and the Family: The Islamic Paradigm", B. Stowasser, ed, *The Islamic Impulse*, Croomhelm, London&Sydney.
- Tohidi, N. (1998) "The Issues at Hand", H. L. Bodman, N. Tohidi (eds), *Women in Muslim Societies*, Boulder&London: Lynne Rienner Publishers, 277-94.
- Tohidi, N. (2004) "İslami Feminizm. Tehlikeler ve Ümit Vaad Eden Unsurlar", çev. İ. Toker, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV: 2, 279-89.
- Toker, İ. (2005) *Bir Yapılaşma İlişkisi Olarak Kadınlar ve Din. Başkent Kadın Platformu Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Toker, İ. (2007) "Kadınların Peygamber Algısı. Müslüman Kadınlar ve Hz. Muhammed", *Üsul*, 7: 137-156.
- Toker, İ. (2009) "Dinler Ataerkil Yapılar mıdır?", *EskiYeni*, 12, ss. 15-21.